

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Ro'yxatga olindi:
№ BD-5111200-3.09
2017-yil "2" 06

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

FAN DASTURI

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi: 110000 – Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi: 5111200 – O'zbek tili va adabiyoti

Toshkent – 2017

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2017-yil "28" 06 dagi 431 "-sonli buyrug'ining 1 -ilovasi bilan
fan dasturi ro'yxati tasdiqlangan.

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha
O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2017 -
yil "2" 06 dagi 3 -sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

Fan dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universitetida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

Mengliyev B.R.

ToshDO-TAU professori, filologiya
fanlari doktori

Xidraliyeva Z.R.

ToshDO-TAU, "Folklorshunoslik va
dialektologiya" kafedrasida o'qituvchisi

Taqrizchilar:

Ashirboyev S.

TDPU professori, filologiya fanlari doktori

Abdushukurov B.

ToshDO-TAU, "O'zbek tilshunosligi" kafedrasida
mudiri, filologiya fanlari nomzodi

Fan dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti Kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2017-yil
24.04" avgustdagi 8a sonli bayonmoma).

I. O'quv fanining dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni

Ushbu dastur 5111200 – O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi farmoniga muvofiq o'zbek shevalari milliy qadriyatlar tizimining bir bo'lagi sifatida hamma vaqt o'rganilishi va tadqiq etilishi lozim.

"O'zbek dialektologiyasi" talabalarda adabiy til va sheva unsurlarini farqlash nuqtayi nazaridan tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita amaliy va ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarida amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi.

"O'zbek dialektologiyasi" asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Ushbu fan «Hozirgi o'zbek adabiy tili», «O'zbek tili tarixi», «O'zbek xalq og'zaki ijodi» fanlari bilimlariga asosan ish ko'radi va aksincha, ushbu fanlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

II. O'quv fanining maqsadi va vazifasi

Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarga o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari, ularning murakkab dialektal tarkibi, leksik, fonetik va grammatik tabiati haqida batafsil tushuncha va ma'lumot berish, zarur sharoitlarda ulardan amalda foydalanish malakasini shakllantirishdan iborat.

"O'zbek dialektologiyasi" o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:

- sheva lug'atlarini tuzish, transkripsiya prinsiplarini o'zlashtirib olishi va milliy tilning asosi bo'lgan shevalar, ularning dialektal xususiyatlari to'g'risida *tasavvurga ega bo'lishi*;

- o'zbek shevalarining muhim fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini tushuntirib bera olish darajasida *bilishi*;

- turli metodlarda, ayniqsa, qiyosiy metod bilan shevalarni o'rganish, muayyan bir sheva haqida to'la ma'lumot berish *ko'nikmalariga ega bo'lishi*;

- talaba kelgusida o'quvchilar nutqida uchrashi mumkin bo'lgan dialektal xatolarni ilg'ay olishi va zarur o'rnlarda ularni tuzatish *malakalariga ega bo'lishi kerak*.

III. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASIGA KIRISH

1-mavzu. Kirish. «O'zbek dialektologiyasi» fanining maqsad va vazifalari

"O'zbek dialektologiyasi" fanining "O'zbek tili va adabiyoti" yo'nalishi bo'yicha pedagoglar tayyorlashdagi ahamiyati. "O'zbek dialektologiyasi" kursining turlari. O'zbek shevalari milliy tilning quyi bosqichi, o'zbek tilining asosi ekanligi. Tilshunoslikda sheva, dialekt, lahja terminlari definitsiyasi. O'zbek tilining dialektal tarkibi va ular murakkabligining ijtimoiy va tarixiy interpretatsiyasi. O'zbek dialektologiyasining hozirgi o'zbek adabiy tili, til tarixi, xalq tarixi, geografiya fanlari bilan munosabati.

2-mavzu. Transkripsiya

Transkripsiya turlari. Fonetik va fonologik transkripsiya. Xalqaro transkripsiya. Transliteratsiya. Milliy transkripsiya. Turkiy tillar va lahjalarni o'rganishda qo'llaniladigan transkripsion belgilar. O'zbek shevalarini o'rganishda qo'llaniladigan transkripsiya. Lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek yozuvidagi transkripsiyaga xos xususiyatlar.

3-mavzu. O'zbek shevalari tasnifi

O'zbek shevalarini tasniflashda yetakchi tamoyillar: hududiy, etnik, etnogenetik, lisoniy, lisoniy-hududiy (lingvoareal). O'zbek shevalari tasnifi. Ularning yutuq va kamchiliklari.

4-mavzu. O'zbek shevalari fonetikasi

O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari. Shevalar vokalizmi va konsonantizmi. O'zbek shevalaridagi va o'zbek adabiy tilidagi unillar munosabati. O'zbek shevalaridagi undoshlar tasnifining o'ziga xos jihatlari.

5-mavzu. Fonetik qonuniyatlar

Singarmonizm qonuni va uning turlari. Umluat. O'zbek shevalaridagi nutq tovushlarining kombinator va pozitsion o'zgarishlari va turlari. Birlamchi, ikkilamchi cho'ziqlik va emfatik (ultra) cho'ziqlik. Monofong va diftong. Tovush mosligi. Fonetik jarayonlar.

6-mavzu. O'zbek shevalari leksikasi

O'zbek shevalari leksikasi tushunchasiga bo'lgan qarashlar. Shevalarning tarixiy jihatdan leksik qatlamlari. Shevalarning o'z so'zlari. Shevalararo leksik moslik (variant) masalasi. Sheva so'zlari va jargonlar.

7-mavzu. O'zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi

O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari. O'zbek adabiy tilidagi va o'zbek shevalaridagi turlanishning farqi. Grammatik son, kelishik, egallik, shaxs-son, mayl, zamon kategoriyalariga xos shakllar, fe'lning funksional shakllarining shevalardagi o'ziga xosliklari. So'z yasaliishi va sintaksis. Shevalarda so'z birlamchalari, izofali konstruksiyalar, to'liq va to'liqsiz gaplar, so'z-gaplarining qo'llanish xususiyatlari.

8-mavzu. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining muhim xususiyatlari

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga birlashuvchi dialekt va shevalarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari.

9-mavzu. Qipchoq, o'g'uz lahjalarining muhim xususiyatlari

Qipchoq, o'g'uz lahjasiga birlashuvchi dialekt va shevalarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari.

10-mavzu. Areal lingvistik

Areal lingvistikaning til va shevalarni o'rganish usullari. Izoglossa

tushunchasi. Dialektal xarita va atlas, uning yaratilish tarixi va ahamiyati. O'zbekiston Respublikasida areal lingvistikaning vujudga kelishi va rivojlantirilishi.

11-mavzu. Adabiy til va dialekt munosabati

Sheva, milliy til va adabiy til. Badiiy asarlardagi dialektizmlar va ularning turlari. O'zbek dialektologiyasi fanining til va adabiyot o'qituvchilari uchun ahamiyati. Dialektal xato tushunchasi, ularni bartaraf etish yo'llari. Dialektizmlarning adabiy tilga singish jarayoni. Avtonomiya va geteronomiya. Bir xalq tilining turli davlat hududlarida alohida – alohida mustaqil rivojlanishi, yozuvidagi farqlar, adabiy me'yorlarning o'ziga xosligi.

IV. Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va ko'nikmalarini amaliy mashg'ulotlarni bajarish orqali yanada boyitadilar. Shuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqola va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, o'tilgan mavzular bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash.

Amaliy mashg'ulot uchun tavsiya etiladigan mavzular

1. Sheva, dialekt, lahjalarning xususiyatlari, ularni o'rganish metodlari
2. Transkripsiya. Transkripsiyadagi matnlarni o'qish va yozish
3. O'zbek shevalarida unillar va undoshlar tizimi
4. Fonetik tahlil. Shevalarga oid matnlarning fonetik xususiyatlari.
5. Fonetik tahlil. O'zbek shevalarida uchraydigan fonetik qonuniyatlar ustida ishlash
6. Leksik tahlil. Shevalarga xos matnlarning leksik xususiyatlari.
7. Shevalarga xos so'zlarni mavzuiy guruhlariga bo'lib o'rganish.
8. Morfologik tahlil. O'zbek grammatik kategoriyalari
9. Shevalarda modal shakllarning semantik xususiyatlari
10. Shevalarda mustaqil va yordamchi so'z turkumlarining o'ziga xosliklari
11. O'zbek shevalarida fe'llarning o'ziga xos xususiyatlari
12. Fe'lning vazifadosh shakllari
13. O'zbek shevalarida so'z yasaliishi
14. O'zbek shevalari sintaksisi.
15. Qarluq lahjasidagi matnlar tahlili.
16. Qipchoq lahjasidagi matnlar tahlili
17. O'g'uz lahjasidagi matnlar tahlili
18. Badiiy asarlarda dialektizmlar va ularning turlari

Izoh: Mazkur ro'yxatdagi mavzulardan amaliy mashg'ulotlar uchun ajratilgan soatlar hajmiga mos holda foydalanish tavsiya etiladi.

V. Mustaqlil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

“O'zbek dialektologiyasi” fanini o'rganuvchi talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va tilshunoslikning amaliy masalalarini hal qilishda ko'nikma hosil qilish uchun mustaqil ta'lim tizimiga asoslanib, kafedra o'qituvchilari rahbarligida, mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular qo'shimcha adabiyotlarni o'rganib hamda Internet saytlaridan foydalanib referat va ilmiy doklad tayyorlaydilar, amaliy mashg'ulot mavzusiga doir uy vazifalarini bajaradilar, ko'rgazmali qurollar va slaydlar tayyorlaydilar.

Talaba mustaqil ishini tayyorlashda muayyan fanining xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

1. Amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik.
2. Darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha faning boblari va mavzularini o'rganish.
3. Tanlangan sheva bo'yicha materiallarni tahlil qilish.
4. Maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash.
5. Talabaning o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan mazkur fan bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish.
6. Faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlarini yo'lga qo'yish.
7. Masofaviy (distanstion) ta'limni tashkil etish.

Mustaqil ishlar uchun tavsiya etiladigan mavzular

1. O'zbek shevalarining o'rganilish tarixi
2. Shevalarni tadqiq qilish usullari
3. O'zbek shevalari tasnifi
4. Transkripsiya. Transkripsiya turlarini izohlash va tavsiflash
5. O'zbek shevalarida undosh va unilar tasnifi
6. Shevalarda fonetik hodisalar
7. Shevaga oid matnlarning leksik xususiyatlari
8. Shevalarga xos so'zlarning mavzuiy guruhlari
9. Ma'lum bir sheva lug'atini tayyorlash
10. Shevalararo moslik (variant) masalasi
11. Shevaga oid matnlarning morfologik xususiyatlari
12. Shevalarda fe'lning kategorial va nokategorial shakllari
13. Shevaga oid matnlarning sintaktik xususiyatlari
14. O'zbek tilining qarluq-chig'il-uyg'ur lahjasiga xos xususiyatlari
15. O'zbek tilining qipechoq lahjasiga xos xususiyatlar
16. O'zbek tilining o'g'uz lahjasiga xos xususiyatlar
17. Areal lingvistikaning o'zbek tilshunosligidagi o'rni
18. Adabiy til va dialekt muammosi

Izoh: Mazkur ro'yxatdagi mavzulardan mustaqil ta'lim mashg'ulotlari uchun ajratilgan soatlar hajmiga mos holda foydalanish tavsiya etiladi.

VI. Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlari hamda axborot manbaalari

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
2. Raxabov N. U'zbek shevasunosligi. – Toshkent: U'kituvchi, 1996.
3. T'uyibov B., Xasanov B. U'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyati, 2004.
4. Enazarov T.J., Karimjonova V.A., Enazarova M.S., Mahmadiyev Sh.S., Rixsiyeva K.G'. O'zbek shevasunosligi. – Toshkent: Universitet, 2012.
5. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: "Navro'z", 2016.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: "O'zbekiston" NMU, 2017.
2. U'zbekiston Respublikasi Prezidentining "U'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish b'yiicha Xarakatlar strategiyasi" t'f'risidagi Farmoni (Xalk s'zi 2017 yil, 8 fevral).
3. U'zbekiston Respublikasi Prezidentining karori "O'liy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" t'f'risida (Xalk s'zi 2017 yil, 21 aprel).
4. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: 2013.
5. Begaliev M.K. U'zbek tilining Korabulok shevasi leksikasi. – Toshkent: Iktisod-Moliya, 2007.
6. Dialectology. J.K. Chambers and Peter Trudgill. Cambridge University Press.- 2004.
7. Джурев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: 1991.
8. Дониёров Х. Кипчок диалектларининг лексикаси. –Ташкент: Фан, 1997.
9. Ибрагимова З.Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари кишлок хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. НДА, 2009
10. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг киёсий тадқиқи. –Ташкент: Фан, 2005.
11. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек кипчок шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000.

Internet saytlari

1. www.turk.dili.google.com.tr
2. http://www.ut.uz/eng/today/europe_recognizes_her_discovery.mgr
3. <http://www.schneid9.de/sprache/linguistik/ling11.pdf>
4. <http://www.uni-leipzig.de/~fsgar/materialien/Texte/lexikologie.pdf>